IIP
International Multidisciplinary Research Journal
IIPIMRJ

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य

[1]कु. गायके दीक्षा रावसाहेब, [2]प्रा. लगड सुरेखा रामदास

एम.ए इतिहास भाग II, रावबहादूर नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर

इतिहास विभाग प्रमुख, रावबहादूर नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर

Article Info

Article History:
Received: 24th January 2026
Accepted: 01st February 2026
Published: 05th February 2026

Keywords:

कर्मवीर भाऊराव पाटील
शैक्षणिक कार्य

ABSTRACT

भारतीय शिक्षण इतिहासात कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे नाव सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात महाराष्ट्रातील ग्रामीण, दुर्गम व सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांपर्यंत शिक्षण पोहोचविण्याचे कार्य त्यांनी आपल्या संपूर्ण जीवनात केले. शिक्षण हे सामाजिक समतेचे व मानवी मुक्तीचे प्रभावी साधन आहे, ही भूमिका केंद्रस्थानी ठेवून त्यांनी 'रयत शिक्षण संस्था' स्थापन केली आणि शिक्षणाच्या लोकशाहीकरणाचा नवा आदर्श निर्माण केला. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याचा ऐतिहासिक, सामाजिक व वैचारिक अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यांच्या शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञानाचा, संस्थात्मक कार्याचा, ग्रामीण व वंचित समाजासाठी दिलेल्या योगदानाचा तसेच आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेवरील त्यांच्या विचारांच्या प्रभावाचा सविस्तर आढावा घेणे हा या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे. संशोधनातून असे दिसून येते की, कर्मवीरांचे शैक्षणिक कार्य हे केवळ शिक्षणप्रसारापुरते मर्यादित नसून सामाजिक न्याय, समान संधी आणि राष्ट्रनिर्मितीच्या व्यापक उद्दिष्टांशी जोडलेले आहे.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: February 02, 2026
Similarity Index: 5%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Gayake, D. R., & Lagad, S. R. (2026). कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 720–724.*

प्रस्तावना

शिक्षण हे कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे, परिवर्तनाचे आणि पुनर्रचनेचे प्रभावी साधन मानले जाते. भारतीय समाजरचनेत मात्र शिक्षण दीर्घकाळ विशिष्ट वर्ग, जात व आर्थिकदृष्ट्या सक्षम घटकांपुरते मर्यादित राहिले. बहुजन समाज, ग्रामीण जनता, शेतकरी, कामगार आणि वंचित घटक शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर राहिले. जातिभेद, दारिद्र्य, अज्ञान, सामाजिक रूढी आणि शैक्षणिक सुविधांचा अभाव यांमुळे समाजाचा मोठा वर्ग शिक्षणापासून वंचित राहिला. अशा परिस्थितीत शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचे साधन मानून त्याचा सर्वसामान्यांपर्यंत प्रसार करण्याचे कार्य काही मोजक्याच समाजसुधारकांनी हाती घेतले. त्या समाजसुधारकांमध्ये कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

कर्मवीर भाऊराव पाटील हे विसाव्या शतकातील एक दूरदृष्टी असलेले शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि क्रियाशील कार्यकर्ते होते. त्यांनी शिक्षणाकडे केवळ ज्ञानप्राप्तीचे माध्यम म्हणून पाहिले नाही, तर समाजातील विषमता दूर करणारे, माणसाला आत्मसन्मान व स्वाभिमान प्राप्त करून देणारे परिवर्तनाचे साधन म्हणून पाहिले. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा त्यांच्या जीवनावर खोल प्रभाव होता. विशेषतः 'शिक्षणाशिवाय सामाजिक परिवर्तन अशक्य आहे' ही फुले यांची भूमिका कर्मवीरांच्या संपूर्ण शैक्षणिक कार्याचा पाया ठरली.

ब्रिटिश काळात सुरू असलेली शिक्षणव्यवस्था ही मुख्यतः शहरी, इंग्रजी माध्यमाची आणि उच्चवर्गीयांच्या हिताची होती. ग्रामीण भागातील शेतकरी, कष्टकरी आणि गरीब घटकांसाठी शिक्षणाच्या संधी अत्यंत मर्यादित होत्या. अशा परिस्थितीत कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी ग्रामीण व मागास भागात शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा ध्यास घेतला. शिक्षण हे सर्वसामान्य जनतेसाठी असावे, त्यातून श्रमप्रतिष्ठा, स्वावलंबन आणि सामाजिक समता निर्माण व्हावी, ही त्यांची मूलभूत भूमिका होती.

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याचा ऐतिहासिक, सामाजिक आणि वैचारिक दृष्टिकोनातून सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यांच्या शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञानाचा, संस्थात्मक कार्याचा, ग्रामीण व वंचित समाजाच्या शिक्षणासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा तसेच त्यांच्या कार्याचा आजच्या शिक्षणव्यवस्थेवर असलेल्या प्रभावाचा अभ्यास करणे, हा या संशोधनाचा मुख्य हेतू आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक विचारांचा व तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे;
2. रयत शिक्षण संस्थेच्या स्थापनेमागील सामाजिक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचे विश्लेषण करणे;
3. ग्रामीण व वंचित समाजाच्या शैक्षणिक विकासातील कर्मवीरांच्या योगदानाचा आढावा घेणे; त्यांच्या शैक्षणिक कार्याचा महाराष्ट्रातील व भारतीय शिक्षणव्यवस्थेवर झालेला प्रभाव अभ्यासणे;
4. आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेच्या संदर्भात कर्मवीरांच्या विचारांची उपयुक्तता तपासणे.

संशोधनाची गृहीतके

1. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य हे सामाजिक समतेच्या तत्त्वावर आधारित होते.
2. ग्रामीण व वंचित घटकांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी राबविलेली धोरणे कालानुरूप व प्रभावी ठरली.
3. रयत शिक्षण संस्था ही केवळ शैक्षणिक संस्था नसून सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ होती.
4. कर्मवीरांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान आजच्या शिक्षणव्यवस्थेसाठीही मार्गदर्शक ठरू शकते.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन हे गुणात्मक, ऐतिहासिक व वर्णनात्मक स्वरूपाचे आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करताना त्यांच्या शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञानाचा, संस्थात्मक कार्याचा व सामाजिक परिणामांचा सखोल विचार करण्यात आला आहे. अभ्यासाच्या स्वरूपामुळे गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

या संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची चरित्रे, रयत शिक्षण संस्थेचे प्रकाशित अहवाल, शासकीय प्रकाशने, शैक्षणिक इतिहासावरील ग्रंथ तसेच संशोधन नियतकालिकांतील लेखांचा समावेश

आहे.

संकलित माहितीचे विश्लेषण वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने करण्यात आले आहे. कर्मवीरांच्या शैक्षणिक विचारांची त्यांच्या प्रत्यक्ष कार्याशी सांगड घालून त्याचे सामाजिक व शैक्षणिक महत्त्व स्पष्ट करण्यात आले आहे.

संशोधनाची व्याप्ती कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्यापुरती मर्यादित असून, प्राथमिक माहिती संकलनाच्या मर्यादेमुळे अभ्यास प्रामुख्याने प्रकाशित स्रोतांवर आधारित आहे. माहितीची अचूकता राखण्यासाठी विविध विश्वसनीय स्रोतांमधून प्राप्त माहितीची पडताळणी करण्यात आली आहे.

कर्मवीर भाऊराव पाटील : जीवनपरिचय:

कर्मवीर भाऊराव पाटील हे विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील एक थोर समाजसुधारक, शिक्षणतज्ज्ञ आणि क्रियाशील कार्यकर्ते होते. शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक विषमता दूर करून बहुजन समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्याचे कार्य त्यांनी आपल्या संपूर्ण आयुष्यात केले. ग्रामीण, शेतकरी व वंचित समाजाच्या शिक्षणासाठी त्यांनी दिलेले योगदान हे महाराष्ट्राच्या सामाजिक व शैक्षणिक इतिहासात मैलाचा दगड मानले जाते.

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा जन्म २२ सप्टेंबर १८८७ रोजी सातारा जिल्ह्यातील कुंभोज येथे झाला. त्यांचे कुटुंब ग्रामीण व शेतकरी पार्श्वभूमीचे होते. लहानपणापासूनच त्यांनी ग्रामीण जीवनातील कष्ट, दारिद्र्य आणि सामाजिक विषमता अनुभवली. या अनुभवांमुळे समाजातील दुर्बल घटकांच्या शिक्षणाबद्दल त्यांच्यात तीव्र जाणीव निर्माण झाली. प्राथमिक शिक्षण त्यांनी आपल्या मुळ गावात घेतले. पुढील शिक्षणासाठी त्यांनी सातारा आणि पुणे येथे शिक्षण घेतले. शिक्षण घेत असतानाच समाजातील जातीय विषमता, शोषण आणि अज्ञान यांचा त्यांच्यावर खोल परिणाम झाला. या काळात महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या विचारांचा, राजर्षी शाहू महाराजांच्या कार्याचा आणि पुढे महात्मा गांधी यांच्या राष्ट्रवादी विचारांचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव त्यांच्यावर पडला. या विचारप्रवाहांनी कर्मवीरांच्या जीवनदृष्टीला स्पष्ट दिशा दिली. शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्यांनी शिक्षक म्हणून काम सुरू केले. शिक्षक म्हणून कार्यरत असतानाच त्यांना शिक्षणव्यवस्थेतील मर्यादा प्रकर्षाने जाणवू लागल्या. शिक्षणसंस्था प्रामुख्याने शहरी व उच्चवर्गीय समाजापुरत्या मर्यादित असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले. ग्रामीण व गरीब विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणाची दारे बंदच असल्याचे वास्तव पाहून त्यांनी शिक्षणक्षेत्रात मूलभूत बदल घडविण्याचा संकल्प केला.

या संकल्पातूनच १९१९ साली त्यांनी रयत शिक्षण संस्था स्थापन केली. ‘रयत’ म्हणजे सामान्य जनता या नावातूनच कर्मवीरांची समाजाभिमुख भूमिका स्पष्ट होते शिक्षण हे सर्वसामान्य जनतेसाठी असावे, कोणत्याही जातीय किंवा आर्थिक अडथळ्यांशिवाय उपलब्ध व्हावे, हा त्यांचा ठाम विश्वास होता. रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून त्यांनी ग्रामीण भागात शाळा, वसतिगृहे आणि महाविद्यालये स्थापन केली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या जीवनातील एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे त्यांचा वैयक्तिक त्याग. संस्थेच्या उभारणीसाठी त्यांनी स्वतःचे आयुष्य अत्यंत साधेपणाने व्यतीत केले. आर्थिक अडचणी, सामाजिक विरोध आणि प्रशासकीय मर्यादा असूनही त्यांनी आपले कार्य थांबविले नाही. ‘कमवा व शिका’ ही संकल्पना त्यांनी प्रत्यक्षात आणून हजारो गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली कर्मवीरांचे संपूर्ण जीवन सामाजिक न्याय, समता आणि शिक्षणप्रसारासाठी समर्पित होते. त्यांच्या कार्याची दखल घेऊन त्यांना ‘कर्मवीर’ ही उपाधी प्राप्त झाली. मात्र त्यांनी उभारलेली शैक्षणिक चळवळ आजही कार्यरत असून समाजाच्या प्रगतीसाठी झटत आहे.

थोडक्यात कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे जीवन हे त्याग, सेवा आणि शिक्षणाद्वारे समाजपरिवर्तनाचे प्रतीक आहे. त्यांचा जीवनपरिचय हा केवळ एका व्यक्तीचा इतिहास नसून महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक जागृतीचा इतिहास आहे.

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व वैचारिक अधिष्ठान:

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य हे केवळ संस्थात्मक विस्तारापुरते मर्यादित नव्हते, तर त्यामागे एक सुस्पष्ट वैचारिक अधिष्ठान होते. शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे, हा विचार त्यांच्या संपूर्ण कार्याचा केंद्रबिंदू होता. महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या शिक्षणविषयक भूमिकेचा कर्मवीरांवर खोल प्रभाव होता. फुले यांनी शिक्षणाला बहुजन समाजाच्या मुक्तीचे साधन मानले, तर राजर्षी शाहू महाराजांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक समतेसाठी प्रत्यक्ष कृती केली. या दोन्ही विचारप्रवाहांचा समन्वय कर्मवीरांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानात दिसून येतो.

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या मते शिक्षण हे केवळ नोकरीपुरते किंवा पदवीप्राप्तीपुरते मर्यादित नसावे. शिक्षणातून व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास व्हावा, समाजातील विषमता कमी व्हावी आणि माणूस स्वावलंबी बनावा, ही त्यांची भूमिका होती. म्हणूनच त्यांनी शिक्षणात श्रमप्रतिष्ठा, स्वावलंबन आणि सामाजिक जबाबदारी या मूल्यांचा समावेश केला. 'कमवा व शिका' ही संकल्पना ही त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचीच प्रत्यक्ष अंमलबजावणी होती. कर्मवीरांनी शिक्षणाचा प्रसार करताना ग्रामीण समाजाचा विशेष विचार केला त्यांच्या मते ग्रामीण समाजाच्या विकासाशिवाय राष्ट्राचा विकास शक्य नाही. त्यामुळे त्यांनी ग्रामीण भागात शाळा, वसतिगृहे आणि महाविद्यालये सुरू केली. शिक्षण ग्रामीण जीवनाशी सुसंगत असावे, स्थानिक गरजा व वास्तवाशी जोडलेले असावे, असा त्यांचा आग्रह होता. या दृष्टिकोनामुळे त्यांची शिक्षणपद्धती जीवनाभिमुख ठरली. जातिभेदविरोधी विचार हे कर्मवीरांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचा अविभाज्य भाग होते. शिक्षण सर्वांसाठी समान असावे, कोणत्याही जाती-धर्माच्या अडथळ्यांशिवाय उपलब्ध व्हावे, अशी त्यांची ठाम भूमिका होती. त्यामुळे त्यांच्या शिक्षणसंस्थांमध्ये सर्व जातींच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात येत असे. शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक समता प्रस्थापित होऊ शकते, हा त्यांचा ठाम विश्वास होता.

रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून शैक्षणिक कार्याची अंमलबजावणी व सामाजिक परिवर्तन:

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याचे प्रत्यक्ष रूप म्हणजे रयत शिक्षण संस्था. १९१९ साली स्थापन झालेली ही संस्था ग्रामीण व वंचित समाजासाठी शिक्षणाची दारे उघडणारी ठरली. या संस्थेच्या स्थापनेमागे शिक्षणाचे लोकशाहीकरण करण्याचा स्पष्ट उद्देश होता. शिक्षण हे काही मोजक्यांच्याच हक्काचे नसून सर्वसामान्य जनतेचा अधिकार आहे, ही भूमिका रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्यातून सातत्याने अधोरेखित होत राहिली. रयत शिक्षण संस्थेने प्राथमिक शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत विविध स्तरांवर संस्था सुरू केल्या. विशेषतः वसतिगृहांची उभारणी हे कर्मवीरांच्या शैक्षणिक धोरणाचे महत्त्वाचे अंग होते. ग्रामीण व गरीब विद्यार्थ्यांना निवास, अन्न व शैक्षणिक वातावरण उपलब्ध करून देणे, हा या वसतिगृहांचा मुख्य उद्देश होता. यामुळे आर्थिक अडचणींमुळे शिक्षण अर्धवट सोडणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात कमी झाली.

'कमवा व शिका' या संकल्पनेची अंमलबजावणी रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून प्रभावीपणे करण्यात आली विद्यार्थी शाळा, वसतिगृह किंवा शेतीकामामध्ये श्रम करून आपला शैक्षणिक खर्च भागवत असत. या प्रक्रियेतून विद्यार्थ्यांमध्ये श्रमप्रतिष्ठा, आत्मनिर्भरता आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना विकसित झाली. ही संकल्पना केवळ आर्थिक मदतीपुरती मर्यादित न राहता विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचे साधन ठरली.

रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्यामुळे ग्रामीण व वंचित समाजात शिक्षणाबाबत सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण झाला. शिक्षण ही केवळ शहरी वर्गाची मक्तेदारी नाही, ही जाणीव समाजात रुजली. कर्मवीरांच्या शैक्षणिक कार्यामुळे बहुजन समाजातील अनेक पिढ्या शिक्षित झाल्या. शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक गतिशीलता निर्माण झाली आणि ग्रामीण समाजाला आत्मसन्मान व स्वाभिमान प्राप्त झाला. या संपूर्ण प्रक्रियेत कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा वैयक्तिक त्याग, चिकाटी आणि सामाजिक बांधिलकी अत्यंत महत्त्वाची ठरली. आर्थिक अडचणी, सामाजिक विरोध आणि प्रशासकीय मर्यादा असूनही त्यांनी आपले शैक्षणिक कार्य अखंड सुरू ठेवले. त्यामुळे रयत शिक्षण संस्था ही केवळ शिक्षणसंस्था न राहता सामाजिक परिवर्तनाची व्यापक चळवळ म्हणून उदयास आली.

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याची आधुनिक संदर्भातील उपयुक्तता:

२१ व्या शतकात शिक्षणव्यवस्थेने मोठी प्रगती केली असली, तरी आजही सामाजिक व आर्थिक विषमता, ग्रामीण–शहरी दरी, शिक्षणातील असमान संधी आणि बेरोजगारी यांसारख्या मूलभूत समस्या कायम आहेत. आधुनिक शिक्षण हे तंत्रज्ञानप्रधान, स्पर्धात्मक आणि बाजाराभिमुख बनले असताना मानवी मूल्ये, सामाजिक बांधिलकी आणि समतेचे तत्त्व अनेकदा दुर्लक्षित होताना दिसते. अशा परिस्थितीत कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक विचारांचा आणि कार्यपद्धतीचा पुनर्विचार करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी मांडलेली शिक्षणाची संकल्पना ही समावेशक व लोकशाही स्वरूपाची होती. शिक्षण हे सर्वांसाठी असावे, कोणत्याही जाती, धर्म, लिंग किंवा आर्थिक स्थितीच्या अडथळ्यांशिवाय उपलब्ध व्हावे, ही भूमिका आजच्या 'समावेशक शिक्षण' (Inclusive Education) या आधुनिक संकल्पनेशी सुसंगत आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये मांडण्यात आलेले समतेवर आधारित शिक्षण, ग्रामीण व वंचित घटकांसाठी विशेष तरतुदी आणि सामाजिक न्यायाचे उद्दिष्ट हे कर्मवीरांच्या विचारांचेच आधुनिक रूप मानता येते.

आजच्या शिक्षणव्यवस्थेत बेरोजगारी ही एक गंभीर समस्या बनली आहे. पदवीधारक असूनही रोजगाराच्या संधी मर्यादित असणे, हा विरोधाभास स्पष्टपणे दिसतो. अशा वेळी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची 'कमवा व शिका' ही संकल्पना अत्यंत उपयुक्त ठरू शकते. या संकल्पनेतून शिक्षणासोबत कौशल्यविकास, श्रमप्रतिष्ठा आणि स्वावलंबन यांना महत्त्व दिले जाते. आधुनिक काळात या संकल्पनेचा वापर 'वर्क इंटिग्रेटेड लर्निंग', 'स्किल-बेस्ड एज्युकेशन' आणि 'व्होकेशनल ट्रेनिंग'च्या स्वरूपात प्रभावीपणे करता येऊ शकतो. ग्रामीण शिक्षणाच्या संदर्भात कर्मवीरांचे विचार आजही तितकेच महत्त्वाचे आहेत. आजही ग्रामीण भागात शैक्षणिक पायाभूत सुविधा, शिक्षकांची उपलब्धता आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा अभाव दिसून येतो. कर्मवीरांनी शिक्षण संस्था उभारताना स्थानिक गरजा, ग्रामीण जीवनशैली आणि समाजाच्या वास्तवाचा विचार केला होता. त्यामुळे शिक्षण हे जीवनाभिमुख आणि समाजाभिमुख असावे, ही त्यांची भूमिका आजच्या 'कॉण्टेक्स्चुअल लर्निंग' आणि 'कम्युनिटी-बेस्ड एज्युकेशन' संकल्पनांशी सुसंगत ठरते. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याची आणखी एक महत्त्वाची उपयुक्तता म्हणजे मूल्याधिष्ठित शिक्षण. आधुनिक शिक्षणात स्पर्धा, गुण आणि यश यांवर अधिक भर दिला जातो; मात्र सामाजिक जबाबदारी, सहकार्य, समानता आणि मानवी संवेदना या मूल्यांकडे तुलनेने दुर्लक्ष होते. कर्मवीरांनी शिक्षणातून माणूस घडविण्याचा आग्रह धरला. त्यामुळे आजच्या शिक्षणसंस्थांनी त्यांच्या विचारांच्या आधारे मूल्यशिक्षणाला अधिक महत्त्व देण्याची गरज आहे.

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य हे काळाच्या पुढे जाणारे होते. त्यांचे विचार आजही कालबाह्य झालेले नाहीत, तर आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेतील अनेक समस्यांवर मार्गदर्शन करणारे आहेत. सामाजिक समता, स्वावलंबन, ग्रामीण विकास आणि मानवी मूल्ये यांचा समन्वय साधणारे त्यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान आजच्या काळातही तितकेच प्रेरणादायी व उपयुक्त आहे.

संदर्भसूची

1. फडके, य. दि. (2002). *महाराष्ट्रातील सामाजिक आणि शैक्षणिक चळवळी.* पुणे : श्रीविद्या प्रकाशन.
2. गाडगीळ, डी. आर. (1988). *महाराष्ट्रातील शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तन.* मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.
3. पाटील, के. बी. (1959). *शिक्षण आणि सामाजिक न्याय.* सातारा : रयत शिक्षण संस्था.
4. महाराष्ट्र शासन. (1984). *कर्मवीर भाऊराव पाटील स्मृतिग्रंथ.* मुंबई : शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य.
5. कुलकर्णी, ए. आर. (2010*). शिक्षणाच्या लोकशाहीकरणात कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची भूमिका.* इंडियन जर्नल ऑफ सोशल वर्क, 71(3), 421–435.
6. भावे, व्ही. डी. (1995). *समाजसुधारक कर्मवीर भाऊराव पाटील.* कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
7. रयत शिक्षण संस्था. (2015). *हीरक महोत्सव स्मरणिका.* सातारा
8. पाटील, के. बी. (1961). रयत शिक्षण संस्था : sएक शैक्षणिक चळवळ
9. देशपांडे, आर. एस. (1997). *कर्मवीर भाऊराव पाटील : व्यक्ती आणि कार्य.* पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.